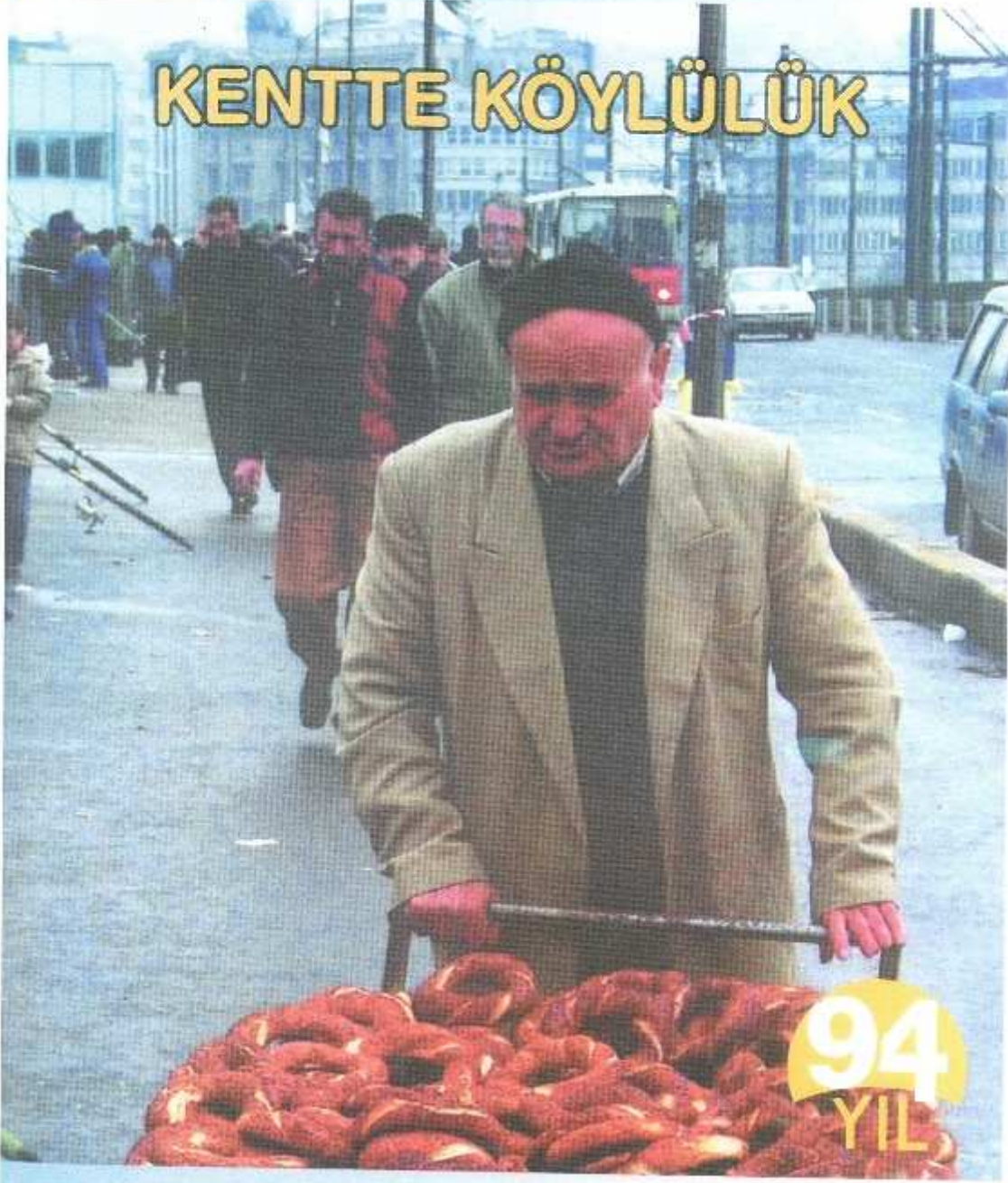

TÜRK YURDU

"DİLDE, FİKİRDE, İŞTE BİRLİK"

KENTTE KÖYLÜLÜK

TÜRK YURDU
Türk Ocakları Genel Merkezi Aylık Yayın Organıdır
Yayınlayan
Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi

Şehitleri
Türk Ocakları Genel Merkezi Adına
Nuri GÖRGÜR

Genel Yayın Müdürü
Prof. Dr. M. Çeçen ÖZDEMİR
Sorumlu Yayın İşletmeni
Prof. Dr. Necmeddin SEFERCİOĞLU

Yayın Kurulu
Yardı. Doç. Dr. Emin TOPBAŞ
Dr. Fahri ATASOY • Dr. Lütfi ŞEHİSUVAROĞLU
Doç. Dr. M. Faik KIRIŞÇIOĞLU • Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN
Ömer ÖZCAN • Yard. Doç. Dr. Sendar SAĞLAM • Prof. Dr. Özcan YENİÇERİ
Dr. Süleyman ERYİĞİT • Yard. Doç. Dr. Yakup DELİKMERİOĞLU
Yardı. Doç. Dr. Yunus KOÇ • Yücel HACALOĞLU

Akademik Danışman ve Halkın Kurulu
Prof. Dr. Ali GÜLER (İsmit Bayındır Ü.)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (Muğla Ü.)
Prof. Dr. Behaeddin YEDİYLİDİZ (ETÜ Ü.)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Söğütmen Demirel Ü.)
Prof. Dr. Damun YILDIRIM (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. E. Semih YALÇIN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU (Fırat Ü.)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (S.D.Ü.)
Prof. Dr. Leyla KARAHAN (Gazi Ü.)
Prof. Dr. M. Cihat ÖZÜNDER (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Mustafa ERHAL (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Necati DENİZ (Cumhuriyet Ü.)
Prof. Dr. Salim ÇÖNCE (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Serif AKTAŞ (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Ülkü AKKUTAY (Gazi Ü.)

Büro
Yazar GİRGEN

İdare Yeri
Samsun Sokakı 4/12 Şehiye-ANKARA
Tel: Beştepe: (0312) 229 69 74

Yayın Adresi
EK 429 Yenigöbe-ANKARA
e-mail: turkyurdu@turkyurdu.com.tr
turkocaklari@turkyurdu.com.tr
Türk Ocakları e-mail: turkocagi@turkocagi.org.tr
Türk Ocakları Web sitesi: www.turkocagi.org.tr

Türk Yurdu Dergisi İstanbul Satış Noktaları
Kızırcı Çarşıya Şişli No: 52/A Çarşıoğlu / İSTANBUL
Tel: (0312) 512 43 28

Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları
Marmara Ü. Caddesi No: 2 Beşiktaş-İSTANBUL
Tel: (0216) 651 15 05 - 06

Abone Ücreti
Türk Ocakları Basın, Yayın ve Eğitim Hizmetleri İşletmesi Türk Yurdu: 257317 numarası posta 6847 hesabına, yurt içi ve yurt dışı aboneler için de T.C. Ziraat Bankası Nispetiye-ANKARA şubesi 0556663-5001 numarası banka hesabına yatırılarak, EK 429 Yenigöbe-ANKARA adresine bilgi verilir.

Yıllık Fırdi Abone: 50 YTL
Yıllık Kurum ve Kuruluş Abonesi: 100 YTL

Yurtdışı Abone

Average altınları için: 100 Euro / Diğer ülkeler için: 100 Dolar
Yayımlanan yılların muhtasarına altı sonunculuğu yayımlanmış sınırdır.
Yayımlanacak yılların muhtasarında muhtasarın altıncı yılın gerekli dikkatleri yapılabılır. Gönderilen yıllar yayımlanmamış yılların muhtasarına tabii edilir.

Türk Ocakları Merkez Yürütme Kurulu

Başkan : Muri GÖRGÜR
Başkan Yardımcısı : Prof. Dr. Osman ARSLAN
Genel Sekreter : Yücel HACALOĞLU
Genel Müdürlük : Dalgıç TAMER
Genel Sekreter Yrd. : Kerim DİNAL
Genel Sekreter Yrd. : Dr. Bülent AKSOY
Üye : Prof. Dr. M. Çeçen ÖZDEMİR
Üye : Prof. Dr. İsmail ÖZKAN
Üye : Dr. Emrah ŞENEL
Üye : Dr. Mehmet KARABAY
Üye : Dr. Hasan Ali KARASAR

Denetim Kurulu

Başkan : Prof. Dr. Celal ER
Raportör : İsmail ÇİFTÇİ
Üye : Ejendî BARUTÇU

Kapak - Müsammele 7. Dönem: (Eyl 2015 - 2017) **Banka**
Raportör Sayı: 217 (578) **EUREN YAY. A.Ş.**
Tel: (0312) 384 78 51 94. Yıl Tel: (0312) 484 05 06

İÇİNDEKİLER

Son Gelişmelerin Düşündürdükleri	
Nuri GÖRGÜR	2
İlim Hayatında Köyler ve Köylülük	
Ali TEKİNCİ	7
Köylülüğün Tasfiyesi ve Yeni Bir Şehirli Kimliği Geliştirilmesi	
Celal ER	13
Köylerinden Kopmuş Olmazın Kültürü Olarak Kentte Köylülük	
Olgunu ve Sivil Ayaklanmalar	
Feyzullah EROĞLU	17
Azınlık Kendine Tutunak - Akademik Dünyamız Eleştirisi	
Milay KÖKTÜRK	22
Türkiye'de Sol ve Köy Enstitüleri	
Kadir CANGIZBAY	26
Tarih Boyunca Tarım ve Köy	
Lütfi ŞEHİSUVAROĞLU	29
Kentte Köylülük Bilinci ve Davranış	
Nihat ERDOĞAN	41
Türk Köylüleri ve Tarımsal Yenilikler	
Servet MUTLU	44
Köylülük ve Din	
Ünver GÜNAY	48
Türkiye'de Hızlı Kentleşme Sürecinde Köylülüğün ve Karsılığın Dönüşümü	
Sendar SAĞLAM	57
Sosyoloji Ekollerinin Türkiye'de Köy Sorununa Bakış	
Recep ERTÜRK	66
Şehirdeki Köyler: Gecekonducular ve Gecekonducular	
Hasan YAYLA	71
Boş Teneke Gelirleriyle Yapılan Hayır İşine Bir Örnek	
Bakanlar Kurulunun 1947 Tarihli Bir Kararı	
Bahri ATA	75
XI. Yüzyıla Kadarki Türklerde Şehir ve Şehircilikle İlgili Olarak Divan-ı Lüğat-ı Türkî'ye Geçen Terimler Üzerine Bir Değerlendirmede	
Ahmet KOLBAŞI	77
Sosyal Değişim Sürecinde Kent ve Sosyal Şiddetin Kentteki Görselleri	
Hayati BEŞİRLİ	83
Yazı Dili ve Özellikleri	
Veli Savaş YELOK	
Yavuz KARTALIOĞLU	85
Haberler	91
Çizimler / Sendar SAĞLAM	96

XI. YÜZYILA KADAR TÜRKLERDE ŞEHİR VE ŞEHİRCİLİKLE İLGİLİ OLARAK DİVÂNÜ LÜGATİ' T-TÜRK'TE GEÇEN TERİMLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ahmet KOLBAŞI*

Ünyanın en eski milletlerinden biri olan Türkler, Çin'den Avrupa'ya kadar olan geniş bir coğrafi sahada hayat sürmüşlerdir. Geniş bir coğrafya içinde ve uzun bir zaman diliminde Türklerin yaşamış oldukları tarihî ve onlara ait maddî kültür kahıntıları ile manevî kültür mirasını gün ışığına çıkartmanın o derece güç olduğu meydandadır. Türklerin tarihine ait olarak birinci elden bırakılan sarırlı kaynaklar vardır. Göktürk, Yenisey, Uygur kitabeleri, Uygur yazılı vesikaları, Divânü Lügat-i Türk, Kutadgu Bilig vd. eserler bunların başında gelir.

Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügat-i Türk adlı eserini kaleme aldığı zamana kadar Türklerin tarihî, coğrafi çevresi, dili ve sosyal yapısı hakkında kıymetli mahîmat vermektedir. Türklerde şehir için kullanılan terimler hakkında DLT'te geçen bilgilerin tetkiki son derece önemlidir. Çünkü bu eser Türklerde şehirleşme ve şehir kültürünün gelişimi ile ilgili tespitler için temel kaynaklardan birisidir.

1. XI. Yüzyıla Kadar Türklerde Şehirleşmenin Başlangıcı ve Divânü Lügat-i Türk'te Geçen Şehirlikle İlgili Terimler 1.1. Eski Türklerde Şehirleşmenin Başlangıcı

Türklerde şehirleşmenin başlangıcı çok eski dönemlerde aramak gerekse de Büyük Hun Devleti öncesine ait bilinen tarih kaynakları elimizde mevcut değildir. Büyük Hun Devleti'nin hakiki kurucusu olan Mao-tun, Çin imparatoruna yazdığı mektuplarında, Orta Asya'da eli silâh tutan, bütün kavimle ri birleştirdiğinden ve bu kavimlerin sulh ve sükûn

inde yaşadıklarından bahsetmektedir. Mao-tun'un kurduğu bu siyasi ve kültürel birlik Orta Asya'da beş asır müddetle devam etmiş, kabileler arasında içtimaf ve dil birliği belki de bu zamandan itibaren başlamıştı¹. Bu dönemin aynı zamanda Türklerde şehirleşimin başlangıcı da teşkil etmesi mümkündür.

Eski Türk yazıtları zaman zaman Türk milletinden söz açarken bütün Türkler için "*Kutsal Ötüken Ormanı'nun Milleti*" diyorlardı. "*İl tutmak*" onlarca devleti idare etmek anlamına gelirdi. Bu sebeple eski Türkler "*ebedî il tutma yeri*"nin Ötüken yani kendi başkentleri olduğunu tekrarlarlardı². Türkler Orhun nehrinin kaynağını aldığı dağ ve ormanlara "*Kutsal Ötüken Ormanı*", nehrin çevirdiği ovaya da "*Ötüken Yeri*" demişlerdi. Hunların başkenti "*Ejderler şehri*", Göktürklerin "*Ötüken*", Uygurların "*Ordu Bahç*" ve Avar başkenti, Cengiz İmparatorluğu'nun "*Kara Kurum*" adlı başkentleri hep bu havza içinde idiler. Bu bölgeyi tutup kağanlık otağını oraya dikmeyen bir kavim Orta Asya üzerinde egemen olma hakkını elde edemezdi³.

Prof. Dr. Kafesoğlu'na göre, eski Türklerde yerleşim tarzı olarak köylere rastlanmaz ve şehirleşmeye model olacak bir yerleşim mevcuttur. Şehir kurulması için kesif ziraî kültüre ve dolayısıyla önce köylerin teşekkülüne ihtiyaç vardı. Hâlbuki köy grupları biçiminde iskân Türklerde görülmemektedir. Kaynaklarda Oğuz, Hazar, Peçenek ve İtil-Bulgar ülkelerinde, şehre çekirdek teşkil edecek manada "*köy*" bulunmadığı bilhassa belirtilmiştir. Ne Asya, Avrupa Hun topluluklarında ne Göktürklerde

Türkler köylü durumunda değillerdi. Mevcut imkânlar dolayısıyla sonradan şehir hâlinde gelişen -plân muayyen eski Roma ordu karargâhlarına benzer kale (= hisar Türkçe kermen)ler Türklerde mevcut olmuştur. Meselâ Gökürkürler çağında harabeleri hâlâ görülen Çargelen Çumpal, Caldıvar, Atbaş, Sırdakbeg (veya Koyungarbaşı), Manakeldi vb. kaleleri Tanrı dağları ve daha ziyade İsk Göl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar İpek yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile ticarî yönden mühim müstahkem mahallerdi⁴.

1.2. XI. Yüzyıla Kadar Türklerde Şehirle İlgili Kavramlar

1.2.1. Çadır Şehir

O dönemlerde böyle bir ifade kullanılmamakla birlikte bu kavram Türklerin sabit şehirler iskân etmeden yaşayışlarını ifade eden önemli bir kavramdır. Bu konuda Prof. Dr. Bahaddin ÖGEL, "çadır köy" ve "çadır şehir" kavramlarını birlikte kullanmaktadır. Ona göre: Başlangıçta büyük hayvan kitlelerine sahip olan Türkler "çadır-köy" veya "çadır-şehir" hâlinde, otlan bol ve karı az olan, güneş gören bir yeri seçer ve oraya konarlardı⁵. "Devlet ve ordu düzeni ile yapılan hayvancılığın en güzel örnekleri, Kimek Türklerinde görülür. Kimeklerin çadır şehirlerinin yanında ayrıca ziraat sahaları da görülmüştü"⁶. Eski Türkler bakımından "devamlı bir köşak" yeri için, evleri ve hinaları bulunan bir köy veya şehir gerekmiyordu. "Çadırköy" veya şehirler bu işi görüyordu⁷. Temim İbn Bahr (bir Arap seyyahı) Dokuz Oğuzların hükümdarına giderken onu şehrin yakınında kamp kurmuş olarak buldu...Önemli olan nokta hayvan beslemeye bizzat hükümdar ile ordunun da ordu düzeni içinde katılmış olmasıydı⁸. Bu çadır-köy ve şehirlerini göçkünü olarak kabul etmek doğru değildir. Bugünkü Moğolistan'da "hayvancılığa dayanan ekonominin" bir gereği olarak, bu çadır-köy ve şehirlerinin yeniden yapımına büyük önem verilmiştir. Hatta Moğolistan'ın başkenti Ulan-Bator'da bile, etrafı çitle çevrilmiş "çadır mahalle"lerini görmek mümkündür⁹.

Eski Türkler de ilk defa "K'i-min Kağan Çadır hayatını bırakıp şehir kurarak evlerde oturmak istiyordu. Onun bu arzusunda samimi olduğunu anlayan Çin İmparatoru K'i-min Kağan için sınır eyaletlerinden birinde (Wan-Şou,Şu) bir şehir kurulması-

nı emretmişti. Fakat K'i-min bu esnada öldü (608). İşte bugün ki bilgilerimize göre çadır hayatını bırakıp şehirde oturmak isteyen ilk Türk hükümdarı K'i-min Kağan'dır"¹⁰.

Oğuzların vatanı aşağı ve orta Sir-derya, Kengeres devrinden beri, yerleşik bir bölge olmakta idi. Kök-Türk devrinde ise Kengeres kaleleri yeniden inar oldu ve çok sayıda yeni surlu şehirler ve kaleler inşa edildi. Sir-derya boyunca uzanan çayırda göçebe çobanlar sürülerini otlatmakla beraber, Kök-Türk ve oğuz devrinde, Oğuzların vatanı artık yerleşik bir çevre olmuştu. Selçuklu kültürünün köklerinden biri de Sir-derya medeniyeti idi¹¹.

Çin kaynakları tarafından Hunların neslinden kabul edilen Uygurlar, Orhon ve Selenga nehri kıyılarında Aral Gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman muhtelif adlarla anılan bir Türk kavmidir. Önce Töles ve daha sonra Dokuz-Oğuz adını taşıyan bu kabileler 744 senesinde merkezi Orhon kıyılarında olmak üzere Uygur Devleti'ni kurmuşlar ve 840 tarihine kadar bu bölgede yaşamışlardır.

Bu bölgede yaşayan Uygurlar, kültür ve sosyal seviye bakımından iptidal olduklarından dolayı göçebe değildiler. Mühit icabı, göçebe olarak yaşama-ya mecburdular. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil bir vastadır¹².

Orhun bölgesindeki Uygurların 840 tarihinde Kırgızlar tarafından mağup edildikten sonra eski yurtlarını bırakıp güneye indiklerini bilmekteyiz. İşte bu güneye inen Uygurlardan bir kısmı Turfan bölgesinde yeni bir devlet kurup, merkezlerini bugünkü Turfan şehrinin 70 mil doğusundaki Kao-ch'ang Şehrini yapmışlardır¹³. Uygur Bölgesi hakkında Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divânü Lügati'l-Türk'te şu kayıt vardır: "Bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kafirdir. Son derece atıcdırlar. Zülkarneyn'in yaptırması olduğu 'Sülmi', 'Koçu', 'Canbahk', 'Beşbahk', 'Yengibahk' adındaki şehirlerdir"¹⁴. Buraya kadar değindiğimiz Türk kavimlerine ait bilgiler, Eski Türk şehirciliğinin kültür mirasını ve izlerini daha fazla yansıtmaya ihtimalinin onlarda olabileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Ferganede, Pencikentde Gökürk devri harabelerinin rastlandığı bölgelerde bunların askeri değerinde daha bir çok benzeri bulunuyordu. Aqpara, Kayında, Şiştibe, Ak-Su, Ak-Tepe, Tölek, Sukuluk, Cui (Cilank), Çumş, Sang, Yakahg kale şehirleri ve da-

ha bir çok kervansaray ve küçük kasaba, daha eski çağlarda kurulmuş ve Göktürk çağında gelişip, Karluklar zamanında ehemmiyetli devam eden yerlerdi¹⁵.

1.2.2. Kışlak

"Kışlak" sözü eski Türkçe ile Anadolu Türkçesinde Kışlak veya Kışlag şeklinde söylenirdi. Orhun yazıtlarında da bu deyiş böyle kullanılırdı. Altay ve Kırgız oğuzlarında ise, bu söz kıştag veya kışlau şeklinde girmiştir. Bu sözler kışta-mak fiilinden yapılmıştır. Bu sözler dağları ile kuzeylerinde de, genel olarak çok kar düşmeyen vadiler, kışlak olarak seçilirlerdi¹⁶.

"Kışlak", kış evi, kışlak evi, bir köy bir şehir de olabilir. Ayrıca "kışlak" kışın bannulabilen, rüzgârlardan korunan ve soğuk olmayan evsiz bir yerde olabilir. Bir gerçek varsa gerek kışlak, gerekse yaylağın eski Türklerde kesin töre ve gelenekler ile bir düzen altına alınmış olması idi¹⁷.

"Kışlağ" sözü Divânü Lügatü't-Türk'te "kışlak, kışlanacak yer"¹⁸ anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin Divânü Lügatü't-Türk tespit edilen diğer anlamları ve yapı şekilleri şunlardır:

"kışla" = kışlamak

"kışla-dı", "er evinde kışladı" = adam evinde kışladı

(kışlar-kışlamak)¹⁹

"kışladı", "Beg kend de kışladı" sözü dahi böyledir. "Beg şehirden kışladı" demektir, kış kelimesinin sonuna "la" kelimesi getirilerek yapılmıştır²⁰.

"kışlağ", "kışlak". Şu savda dahi gelmiştir. Öz köz ir kışlağ = adam kendi işini kendi yaptı, başkasına bulaşmadı. Bu kışlağın güney tarafını alan adam gibidir. Çünkü güney tarafında ot uzun olur, kışın kar az bulur²¹.

"kışlağda", "er kışlağda yazadı" = adam baharı kışlakta geçirdi²².

"kışlağlan", = kışlak edinmek, kışlamak

"ol bu yerig kışlağlandı" = o bu yeri kışlak edindi ve orada kışladı. (kışlağlanur- kışlağlanmak)²³

Prof. Dr. Bahaddin ÖGEL'e göre: sahipleri belli olan sürekli kışlaklar, zamanla göçerevli Türklerde bile, yavaş yavaş köylere ve yerleşme yerlerine dönmüşlerdi. Kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türkler yazın da yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatıyorlardı. Böylece Türklerde iki yönlü ekonomik bir düzen meydana çıkmış oluyordu²⁴.

1.2.3. Yaylağ

"Yaylağ" = yayla, yaylak, yazılan yer²⁵.

"Yaylağ", 'yaz demek olan', 'yay' sözünden alınmıştır. Yine böyle kışlanacak yere 'Kışlağ' denir. Bu da kış sözünden gelmiş ve sonuna bir 'ğ' harfi getirilmiştir. Bu kelimelere mekan anlamını sonlarına eklenen 'ğ' harfi getirmiştir²⁶.

"ol yaylağ da küzedi" = o yaylada güzledi²⁷.

"ol koyun yaylağda yazlattı" = o koyununu yaylada yaylattı²⁸.

"Yaylat" = yaylatmak "ol anı tag da yaylattı" başkası da böyledir. (yaylatur-yaylatmak)²⁹. Yukarıda Kağarlı Mahmud eserinde kaydetmiş olduğu "yaylak" teriminin anlamını vermektedir. "Yaylak" sözü ile Türklerde şehirliğin ilgisini bize en iyi açıklayan "Beş-balık" şehridir. Beş-balık şehri zamanla Güney Uygurların yazlık başkenti olarak kullanılmıştır. Wang yen-te 981 senesinde Çin'den Uygurlara giden heyetin başkanıdır. 984 senesinde, dönüşünde gezi raporunu imparatora sunmuştur³⁰. Burada adı geçen Çin elçisinin Kao Ch'ang Uygurları ve şehirleri hakkında geniş malumat bulunmaktadır.

1.2.4. Balık

"balık" = Kale, şehir (İslâmlıktan önce Türklerde, Uygurca İslâmlıktan çok evvel Türk dilince, sağnak, kale, şehir, demektir³¹. Uygurca'da dahi böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine Beş Balık denir. Burası Uygurların en büyük şehridir. "Beş şehir" demektir. Bundan başka bir şehirlerine dahi "Yenig Balık" denir, "Yeni Şehir" demektir³².

"Balık" sözü Divânü Lügatü't-Türk'te ifade edildiği gibi şehir anlamına kullanılmıştır. Fakat şehirlerden bize çok az şeylerin ulaşması ilgi çekici bir durumdur. Yapıldığı bildirilen diğer bir Uygur kasabası Bay-Balık'tan ne de Doğu-Göktürklerine ait şehirlerden bir iz kalmamış gibidir. Bunun sebebi, belki de eski Türkçe'de şehir manasındaki "balık" sözü ile açıklanabilir. Bu kelime aslında "bal" kökü (ırs.balık) bir nevi toprak ifade etmektedir. Demek ki Türklerin kurdukları kasabalarda binalar da ha çok çamur-toprak (kerpiç) ile yapılıyordu³³.

Clausen'a göre³⁴ "Balık" kelimesi eski dönemde standart Türkçe bir kelimedir. "town" = Kasaba, şehir manasında kullanılmıştır. Bu kelime Moğolca'da bileşik yer ismi Balasagun çoğulu Balagad olarak kullanılmış çok eski dönemde Moğolca'dan geçmiştir ▶

bir kelimedir. Orta dönemde de bu kelimenin yerini genellikle "Şahr" ve "Kent" kelimeleri almıştır. Bu sadece tahmine dayalı bir görüştür. Çünkü "Balık" kelimesinin Moğolca'dan Türkçe'ye geçmesi için Moğolların, Türklerden daha ileri bir kültür düzeyinde olmaları gerekir oysa bu konuda hiç bir tarihî delil bulunmamaktadır. O zaman İbrahim KAFESOĞLU'nun açıkladığı gibi kelimenin Türkçe olup, Türkçe "Bal" kelimesinden türemiş olduğu daha gerçekçidir.

1.2.5. Kend

Şehir, Kale anlamında kullanılan bir kelimedir. Ayrıca Kend'in kısaltılmışı ken ve kent sözcükleri ile ayrı anlamda kullanılmıştır. "Kend" sözünün anlamı hakkında Dîvânî Lügati't-Türk adlı eserinde Kaşgarlı Mahmud şu düşünce ve tespitlerini aktarmaktadır³⁶: "Kend" Oğuzlarla, Oğuzlara uyanlara göre "köy" Türklerin büyük bir kısmına göre "şehir" demektir. Bundan alınarak "Fergana" kasabasına "Özkend" adı verilmiştir. "Kenditizin Şehri" demektir. Yine böylece "Semiz Kend" denir. Büyük olduğundan böyle denilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, eserinin başka bir yerinde yine "Kend" ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:³⁶ "Kend", şehir. Bu sözden alınarak Kaşgar için "Ordu kend" derler. Han'ın oturduğu şehir demektir. Çünkü Afrasyab-havasunun iyiliğinden dolayı burada otururdu. Burası "Aşağı Çin"dir. Şu sav da dahi gelmiştir.

"Keingizleyü atkanuz" = Sellar gibi akak,

"Kendler üze çıktığınuz" = Şehirler üzerine çıktık,

"Beg Kend eğirdi" = Bey şehri kuşattı³⁷,

"Ol Begge Kend eğrişti" = O, şehri sarmakta Bey'e yardım etti³⁸.

"Kend eğirdi" = Şehir muhasara edildi, sarıldı³⁹.

"Beg Kend eğirmedi" = Bey kaleyi sarmak kuşatmak istedi⁴⁰.

"Beg Kend de kuşladı" sözü dahi böyledir. "Beg şehir de kuşladı" demektir⁴¹.

"Semerkand'a" "semizkend" denir. "Şaş" şehrine "Taşkent" denildiği gibi, "Özkent", "Tünkent" adları da vardır. Bu şehirlerin hepsinin adı Türkçe olan "Kend ile yapılmıştır. Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır"⁴².

1.2.6. Ken

"Ken" kelimesi hakkında ise Kaşgarlı Mahmud'un eserinde şu şekilde bir kayıt vardır: "Doğu

Ülkelerinde her şehre verilen bir addır. Bu kelime "kend" kelimesinin kısaltılmışıdır."⁴³

Faruk SÜMER'e göre; "Kent" kelimesi Anadolu, Azerbaycan ve Oğuz bölgelerinde köy anlamında kullanılmıştır. Faruk SÜMER; "Eski Türklerde şehircilik" adlı eserinde bu görüşünü şu şekilde ifade etmektedir:⁴⁴ Bundan takriben elli yıl önce Türkiye'de orta kent, şehir kent, Hasan kent ve Kaya kent gibi yirmi iki kadar veya daha fazla köy vardı. Bugün Azerbaycan'da "Kent" sözünün daha ziyade veya münhasıran köy anlamına kullanıldığı bilinmektedir. X. yy'da Oğuz Kralları olan yabğuların kışın oturdukları Yenikent de İslâm coğrafya eserlerinde Yeni köy (el-Karyetu'l, Hadise veya Cedide=Dih-i Nev) şeklinde tercime edilmiştir.

1.2.7. Ordu

Ordu sözünün başlangıcı, Mete çağına, M.Ö. 210 yıllarına kadar iner. Mete ile proto-Moğolların ataları olan Tunghular arasında bir boş yer vardı ve bu yere de "ordu" deniyordu⁴⁵.

Kaşgarlı Mahmud, Dîvânî Lügati't-Türk adlı eserinde "ordu" kelimesinin değişik anlamlarını vermiştir. Bu kelimenin konumuzla ilgili olan anlamı ise; şu şekildedir:⁴⁶ "Ordu" Hakkamın oturduğu şehir. Bundan alınarak Hakanların oturdukları Kaşgar şehrine "ordu kend" denilmiştir. Yine ayrıca aynı eserde "ordu" Balasagun yakınlarında bir şehir. Balasagun şehrine de "koz ordu" denir⁴⁷. şeklinde ifade edilmiştir.

"Kan oluruhan, ordu yapmış" yani "Han olarak tahta çılap, başkent veya ordu yapmış" sözlerini Göktürk yazıtları ile yazılmış diğer yazıtlarda da görülebiliyoruz⁴⁸. Uygurlar, Orhun kıyısındaki başkentlerine "ordu balıg" yani "kaşgan otağının bulunduğu şehir" adını vermişlerdi⁴⁹.

Karahanlılarda devletin önemli yerleri, şöyle sıralanarak anlatılıyordu. "Kent, ulus, ordu, karşı". "Kent" şehir idi. "Ordu" başkent ve "karşı"ya gelince bu da "saray" anlamına geliyordu⁵⁰.

"Ordulan" = Baş şehir edinmek. "Beg bir yerig ordulandı." Bey bir yeri kendisi için şehir edindi. (ordulanur-ordulanmak)⁵¹

1.2.8. Ordhulan

"Ordhulan" = Yurt tutmak, yerleşmek; "Ordhulanıp yüksek tağı oğlak çatar. Uyğur tatın yufka alıp ▶

yumun satar." = "Yüksek dağ yurı tutarak oğlak katar, Uygur tatlarından ucuzca alır, toptan pahalı satar."⁶²

1.2.9. Uluş

"Uluş" = "Köy. Çiğilce. Balasagun ile onun yanındaki Argu şehirleri halkınca 'uluş' şehir demektir. Nitekim Balasagun şehrine 'Kuz Uluş' dahi denir"⁶³. Yerleşik Karahanlılar, bu eski Türkçe sözün manasını yerleşik hayata aydınlatmıştı. Artık bu çağda "Köyleri ile birlikte bir şehrin hepsi" "uluş" sözüyle ifade edilmeye başlanıyordu. Karahanlıların başkentlerinden Balasagun şehri, etrafı ile birlikte "Kuz-Uluş" adını alıyordu. Bu söz hukuki bir deyimdi. Aslında şehrin adı "Kuz-Ordu" idi⁶⁴.

Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügati't-Türk adlı eserinde Türklerin kurduğu, veya sahip olduğu şehirlerden ve yerleşim yerlerinden bahsetmektedir. Bu konuda da ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir.

Eski Türklerin sahip oldukları yerleşim yerleri ve şehirlerle ilgili kullandıkları terimleri ortaya koyarken, yerleşik hayatları ile ilgili olarak kullandıkları "Yatuk" deyiminin de üzerinde durulmalıdır. Divânü Lügati't-Türk'te "Yatuk" kelimesi hakkındaki kayıtlardan birisi şu şekildedir: "Yatuk" = "Yatug neng" = atılan unutulmuş her şey. Tembele "Yatuk kişi" denir. Oğuzlardan birtakımları vardır ki şehirlerinden dışarıya çıkmazlar, savaş yapmazlar. Onun için bunlara "yatuk" denir. "Tembeller ve atılmışlar" demektir⁶⁵. Fakat Türkler yerleşik hayata girdikçe, bu sözde mana değiştirerek "yaşamak mesken ve oturma" gibi düşünceler ifade etmeye başlamıştı. Meselâ, Kırgızlar "hem kızlık ve hem de yazlık, dağını mesken" için catak sözünü kullanıyordu. Bu yatak demektir. "Catakta kalmak" sözü ise "yaylaya göçmeksizizin kızlıkta oturmak" oturmak manasına geliyordu⁶⁶.

Oğuzlar, aynı yerde oturanlar, yani "hemşehri" yerdeş deyişini kullanırdı. Aynı deyiş Kırgız göçebe-lerinde de cerdeş şeklinde yaşamaktadır. Kırgızlar konar göçerliği bırakarak yerleşmiş topluluklar için, oturuk, cerlik, turgun, turu uç, cerdüü ve yine Farsça bir kökten gelen çaylanış gibi deyişler kullanırdı.... Eski Türkçede "Yerli"ye yani devamlı olarak bir yerde oturanlara, Yerlic, yerliğ de denirdi⁶⁷.

Türkler sosyal yapı bakımından son derece teşkilâtî, akrabalık bağları kuvvetli ve bu sebeple hep

bir arada yaşamayı gerektiren sosyal bütüneye sahiptirler. Siyasi varlıklarını devam ettirebilmek için kuvvetli bir birlikteliğe ihtiyaç duyulması bozkır kültürünün tipik bir özelliğidir ve bu durumu Türkleri bir arada şehir nüfusu oranında yoğun şekilde yaşamaya sevk etmiştir. Misal olarak ortak düşman olan Çin'e karşı Büyük Hunların hanı olan Mete Türk kavimlerini tek bayrak altında toplamıştır. Çin'e karşı kuvvet bulundurabilmenin şartı askeri garnizon tipinde de olsa bir şehirleşme hayatına yakın bir hayat tarzını gerekli kılmaktadır.

İktisadî açıdan da ipek yollarına hâkim olmak, ticareti kontrolünde tutmak, büyük çapta hayvancılıkta geçinmek Türklerin kalabalık bir sayıda ve bir arada yaşayabileceklerini düşündürmektedir. Büyük Hun devleti zamanında yakın şark ve Uzak Doğu kültürleri ile temastar meydana geldi. Moğolistan'da ve Altaylar'daki Hun çağı mezarlarında, hayret edilecek derecede Çin ve İran mallarının bulunması, bu temastarın delilidir⁶⁸. İşte bu gibi durumlar Türklerde şehir hayatına tarihte daha ileri dönemlerde aramayı mecbur kılmaktadır. Yoksa Türklerdeki hayat tarzı bazı bilim çevrelerinde iddia edildiği gibi "Nomad" kavramıyla izah edilen bir anlayışa dayanmamaktadır.

Türklerin çok eski dönemlere ait şehir islemlerine dair bilgimizin olmaması o dönemlerde Türklerin şehirle ve şehir hayatı içinde yer almadığı anlamına gelmez. Çünkü Türkler, ele geçirdikleri şehirlerin yönetimine ve diğer işleyişlerine dokunmadan yönetmişlerdir. Buna en güzel örnek; Gök-türk Kağanları, Semerkant ve Buhara'daki yerli prenslerin kendilerine dokunmuşlar ve eski unvanlarını da değiştirmemişlerdi⁶⁹. Türk tarihinin ilk çağlarını aydınlatabilmek için, büyük ve sistemli tarih ve Arkeolojik araştırmalara ihtiyaç vardır.

Eski Çağlarda Çin ile Batı arasındaki yol birkaç kola ayrılıyordu. Çoğu da Türk ülkelerinden geçirdi⁷⁰. Orta Asya'daki bu yerleşmelerin giderek şehir hâline gelmesinde bu yol üzerindeki ticarî faaliyet en büyük sebeptir. Zira böylece bir kısmı zirai veya hayvancılık karakteri hâkim yerleşmeler, yeni unsurların gelmesiyle kalabalıklaşmış, kervanların çeşitli ihtiyaçları da yeni unsurlar gerektirmiştir ve böylece yeni gelenlerle birlikte, küçük yerleşmeler gelişmiş ve "şehir" niteliğine bürünmüşlerdir⁷¹.

Bu konuda Barthold,⁷² Maverünnehir Bölgesi'ndeki şehirleri incelerken bunların bazılarının

farklı olmakla beraber umumiyetle Daş Sur, Şehristan, İç Kale gibi kısımlardan teşekkül ettiğini zikretmektedir.

Sonuç olarak eski Türklerde şehirlikle ilgili kullanılan terimler hakkında Divânî Lügati't-Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler çok kıymetlidir. Bu bilgilerin ışığında Türklerde İslam öncesinde şehirlerin kurulduğu kesin olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat bu şehirlerin yerleri, siyasi, sosyal ve iktisadi hayatları henüz ilmi anlamda aydınlatılmış değildir. Bu konu Türk kültür tarihinin en önemli merhalesini oluşturan bir araştırma konusudur ve bütün Türk Dünyasının eski döneme ait tarih ve kültür mirası olarak en önemli temel müstereklerini oluşturmaktadır. ■

* Bircyes Üniversitesi Nevşehir Turizm İşletmeciliği ve Otellilik Yüksek Okulu Tarih Öğretmeni.

- 1 Bahaddin ÖGEL, *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara-1968, s. 43
- 2 Bahaddin ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, MEB Basımevi, İstanbul-1968, s.67
- 3 Bahaddin ÖGEL, a.g.e., s.85
- 4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul-1966, s.311
- 5 Bahaddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara-1991, C.I, s.9
- 6 ÖGEL, a.g.e., s.47
- 7 ÖGEL, a.g.e., s.19
- 8 ÖGEL, a.g.e., s.51 v.d
- 9 ÖGEL, a.g.e., s.45
- 10 Faruk SÖMER, *Eski Türklerde şehirlik*, Ankara 1994, s.5-6
- 11 Emel BŞİN, *Vİ-X, Y, Z Sivilizasyonları ve Kültürleri Hakkında Notlar*, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara-1981, C.II, s.722
- 12 Özkan İZGİ, *Karuluş Devrinde Uygurların Etkilerine Tesirleri ve Uygur, Gazne, Etkileri Arasındaki Mithasabetler*, I. Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1977 Sayı 7-8, s.8
- 13 Özkan İZGİ, *Sung Devrinde Kao Ch'angün Çin'e Göden Elçiler*, I. Ü. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, İstanbul-1975, s.105
- 14 Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, T.T.K. Yayınları, Ankara 1962, C.I, s.113
- 15 KAFESOĞLU, a.g.e., s.311-312
- 16 ÖGEL, a.g.e., C.I, s.10
- 17 ÖGEL, a.g.e., C.I, s.1
- 18 DLT, bk. "Yaylağ", s.289
- 19 DLT, C.III, s.289
- 20 DLT, C.I, s.22
- 21 DLT, C.I, s.464-465

- 22 DLT, C.III, s.28
- 23 DLT, C.II, s.273
- 24 ÖGEL, a.g.e., C.I, s.3
- 25 DLT, C.III, s.47; bk. "Yaylağ"
- 26 DLT, C.I, s.13
- 27 DLT, C.III, s.286
- 28 DLT, C.II, s.365
- 29 DLT, C.II, s.357
- 30 Özkan İZGİ, a.g.m., Sayı 6, s. 108-109; Ayrıca bk. Özkan İZGİ, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi
- 31 DLT; bk. "bahk"
- 32 DLT, C.I, s.379
- 33 Kafesoğlu, a.g.e., s.309
- 34 Stee Gerard Clausen, *An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth-century Turkish*, Oxford, At the Clarendon press, 1972, p. 3266-3269.
- 35 DLT, C.I, s.344
- 36 DLT, C.I, s.344
- 37 DLT, C.I, s.343-344
- 38 DLT, C.I, s.178
- 39 DLT, C.I, s.226
- 40 DLT, C.I, s.302
- 41 DLT, C.I, s.22
- 42 DLT, C.III, s.150
- 43 DLT, C.I, s.338-340
- 44 SÖMER, a.g.e., s.1
- 45 ÖGEL, a.g.e., C.I, s.265
- 46 DLT, C.I, s.124
- 47 DLT, C.I, s.124
- 48 ÖGEL, a.g.e., s.261
- 49 ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s.67
- 50 ÖGEL, a.g.e., s.71
- 51 DLT, C.I, s.296
- 52 DLT, C.II, s.296
- 53 DLT, C.I, s.82
- 54 ÖGEL, B, a.g.e., C.I, s.21-22
- 55 DLT, C. III, s. 14-15
- 56 ÖGEL, a.g.e., s.17
- 57 ÖGEL, a.g.e., s.21
- 58 ÖGEL, *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, s. 43
- 59 ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, s.63
- 60 Tuncer BAYKARA, *Eski Türklerde İktisadi Hayat ve Şehir*, I Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, İstanbul-1975, s.95
- 61 BAYKARA, a.g.m., s.95
- 62 BARTHOLD, V. V., *Moğol İstiklale Kaderi Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara 1990, s.67 vd.